

**Turkish
Journal of
Shiite
Studies**

Şiilik Araştırmaları

ISSN: 2687-1882

**Cilt / Volume: 2
Sayı / Issue: 1
Haziran / June 2020**

Îsâ b. Zeyd'in Tartışmalı Hayatı: Zeydî Tarihî Rivayetlerin İnşası Üzerine Notlar
The Contested Life of 'Îsâ b. Zayd: Notes on the Construction of Zaydî Historical Narratives

Najam Haider

Prof. Dr., New York Columbia University, Barnard College, Department of Religion
nhaider@barnard.edu

Çeviren / Translator

Mustafa Tanrıverdi

*Dr. Öğr. Üyesi., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim
Dalı*
*Assistant Professor, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Hadith*
mustafatanriverdi@mu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3329-0019>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Çeviri / Translation

* Bu makale, *Journal of Near Eastern Studies* dergisinin 72/2 (October 2013) sayısının 169-178. sayfaları arasında yayınlanan "The Contested Life of 'Îsâ b. Zayd: Notes on the Construction of Zaydî Historical Narratives" başlıklı makalenin çevirisidir. <https://doi.org/10.1086/671459> (Özet ve kaynakça kısmı çevirmen tarafından eklenmiştir.)

Geliş Tarihi / Received: 15.04.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 10.05.2020

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2020

Cilt / Volume: 2 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 87-103

Atıf/Cite as: Haider, Najam. "Îsâ b. Zeyd'in Tartışmalı Hayatı: Zeydî Tarihî Rivayetlerin İnşası Üzerine Notlar". Çev. Mustafa Tanrıverdi. *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/1 (Haziran 2020): 87-103.

Not: Bu makale, iki hakem tarafından incelenmiş ve akademik kriterlere uygun olduğu bildirilmiştir.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshiiestudies@gmail.com

İsâ b. Zeyd'in Tartışmalı Hayatı: Zeydî Tarihî Rivayetlerin İnşası Üzerine Notlar

Öz: Zeydî tarihî rivayetler incelendiğinde, İsâ b. Zeyd b. Ali'nin hayatına ve mücadelesine ilişkin zıt kutuplu iki farklı anlatım biçimi ön plana çıkmaktadır. Bu çelişkili anlatımların en çarpıcı örneğini Zeydî tarih yazımının önde gelen iki eserinde görmek mümkündür. Bunlardan ilki Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *Mekâtil*, ikincisi de telifine Ebu'l-Abbâs el-Hasenî'nin (ö. 353/964) başladığı ancak vefatı sonrası Ebu'l-Hasan Ali b. Bilâl'in tamamladığı *Mesâbîh* isimli eserlerdir. Pasif ve aktif anlatımlar şeklinde nitelendirilebilecek bu rivayetlerde İsâ b. Zeyd'in hayat hikayesine dair birbirine aykırı birtakım tasvirlerin yer aldığı görülmektedir. Buna göre İsâ b. Zeyd bir yandan sıkı Abbâsî baskısı altında sefalet ve çaresizlik içerisinde yaşayan münzevî ve sönük bir karakter olarak temsil edilirken diğer taraftan Abbâsî iktidarına karşı sürekli isyan hazırlığı yapan ve muhalif yapılanmaları kendi etrafında örgütlemeyi başaran bir kahraman şeklinde betimlenmektedir. Tam da bu noktada Zeydî tarihî kaynaklarda niçin böyle bir yaklaşımın tercih edildiğini sorgulamak gerekmektedir. Söz gelimi Zeydî geleneğin sonraki tarihî kaynaklarında hangi yaklaşım biçimi takip edilmiştir? Bu kaynaklardaki rivayetler hangi saikle kurgulanmıştır? Öte yandan sonraki tarihî kaynaklar, Zeydî imamlar tarihi içerisinde siyasî iktidarı elde etme konusunda İsâ b. Zeyd gibi başarısız olmalarına rağmen niçin kardeşi Yahyâ b. Zeyd'e ve kuzeni İdrîs b. Abdillâh'a "yüksek" bir paye vermişlerdir? Oysa Yahyâ b. Zeyd, isyan hareketinde başarısız olmuş ve hatta dönemin Abbâsî halifesi Harûn Reşîd ile anlaşma yapmıştır. Buna rağmen Yahyâ, sonraki dönemlere ait eserlerde Zeydî imamlar listesinde yerini almayı daima başarmıştır. Bu bağlamda çevirisini yaptığımız makalede İsâ b. Zeyd'in hayatına dair çelişkili anlatımlar özelinde Zeydî tarihî rivayetlerin inşası üzerine bazı tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zeydiyye, Tarih, İmam, Rivayet, İsâ b. Zeyd

Abstract: When Zaydî historical narratives are examined, two different narrative forms with opposite poles come to the fore regarding the life and struggle of 'Īsā b. Zayd b. 'Alī. It is possible to see the most striking example of these contradictory narratives in two leading works of Zaydî historiography. The first of these is the *Maqātil* written by Abū al-Faraj al-Isbahānī (d. 356/967) and the second is the work *Masābīh*, which Abū al-Abbās Ahmad b. Ibrāhīm (d. 353/964) started writing but completed by Abū al-Hasan 'Alī b. Bilāl after his death. In these accounts, which can be described as quietist and activist narratives, it is seen that there are some contradictory descriptions of 'Īsā b. Zayd's life story. Accordingly, in one form 'Īsā is represented as a hermit and faint character who lives in misery and despair under harsh 'Abbāsīd oppression, while the other form chooses to depict him as a hero who constantly prepares for rebellion against 'Abbāsīd's reign and manages to organize opposing groups structures around himself. At this point, it is necessary to question why such an approach was preferred in Zaydî historical sources. For example, what manner of approach was followed in the late historical sources of the Zaydî tradition? For what reason are the narratives in these sources constructed? On the other hand, why did the late historical sources give his brother Yahyā ibn Zayd and his cousin Idrīs ibn 'Abd Allāh a "high" status in the history of the Zaydī imams even though they failed to achieve political power just like 'Īsā? Yahyā failed in the rebellion movement and even made an agreement with the 'Abbāsīd caliph, Hārūn al-Rashīd. Despite this, Yahyā has always managed to take his place in the list of Zaydī imams in the later works. In this context, in the article we translated, some observations were made on the construction of Zaydī historical narratives in the context of contradictory accounts about the life of 'Īsā b. Zayd.

Keywords: Zaydiyya, History, Imam, Narrative, 'Īsā b. Zayd

Giriş

Zeydîler, Zeyd b. Ali'nin 122/740'taki isyanı ve Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ile kardeşi İbrâhîm b. Abdillâh'ın 145/762'deki ayaklanmaları arasında belirgin müstakil bir topluluk olarak ortaya çıkmıştır.¹ Kaynaklar, kendilerini "Zeydî" olarak adlandıran ve imamet için en uygun adayın Ali neslinden dinî bilgiye sahip bir kimse olmasını öngören bu topluluğu milis kuvvetler içindeki belirli bir grup olarak tanımlamaktadır.² Burada söz konusu Zeydîlerin Ali oğullarının politik iddialarını³ savunan ve kesin bir şekilde tespiti zor olan birtakım teolojik inançlara sahip çok çeşitli grupların bir parçası olduklarını belirtmek önemlidir.⁴ Zeydîler başarısız isyanlarının ardından ciddi bir baskıya maruz kaldılar. Çünkü Abbâsîler Ali ahfadına mensup rakiplerini acımasızca takibat altına alarak onların destekçilerinden birçoğunu hapsedtiler. Böylece II. (VIII.) asrın sonlarına gelindiğinde Ali neslinden isyancılara verilen destek önemli ölçüde azaldı⁵ ve onlar (yaygın şekilde kullanılan "Ali yanlısı" vasfının aksine) daha ziyade tipik olarak "Zeydî" şeklinde tarif edildiler. Tam bu noktada Zeydîler de faaliyetlerinin operasyonel odağını Müslüman dünyasının merkezinden çevresine kaydardılar ve nihayet III. (IX.) asrın ikinci yarısında (biri Yemen'de diğeri Hazar bölgesinde olmak üzere) iki imamet kurmayı başardılar.

¹ Zeydî oluşumun erken tarihine bir bakış için EI² içerisindeki W. Madelung tarafından yazılan "Zaydiyya" "Batriyya" ve "Zayd b. 'Ali" maddelerine bakınız. Aynı genel görüş Madelung'un *Der Imam al-Qāsim ibn İbrâhîm* (Berlin, 1965) adlı eserinde de yer almaktadır. Özellikle eserin ikinci bölümü, erken dönem Zeydîliğinin inanç esaslarına ilişkin önemli bilgiler içermektedir.

² Başka bir ifadeyle, Ali oğullarını desteklemede önemli bir role sahip olmalarına rağmen bu isyan hareketleri başlı başına Zeydîlere ait değildir. Çünkü onlar, Hicaz ve Irak bölgesindeki (muhalif gruplardan) çeşitli destekler aldılar. Müstakil bir grup olarak Zeydîlere referanslar için bkz. İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, (Beirut: Müessesetü'l-a'lemî, 1998), 289, 296, 299, 308; Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Mahmûd el-Ferdûs el-Azem, (Şam: yy, 1997), 2/440-441; Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdü'l-Emîr Mühennâ, (Beirut: Şirketu'l-a'lemî, 1980), 2/318; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1939), 6: 262 ve C. van Arendonk, *Les débuts de l'imâmât zaidite au Yemen*, çev. Jacques Ryckmans (Leiden: Brill, 1960), 57-58. Bu dönemde Zeydîler genellikle düzensiz bir grup olarak nitelendirilir ve onların İbrâhîm'in ordusunda bağımsız bir askeri güç olarak işlev gördükleri görülür. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 318. İbrâhîm'in (Zeydîlere yönelik sorgulayıcı) tutumu için 22. dipnota bakınız.

³ Ali oğullarından önemli isyancıların her birini destekleyenlere dair geniş bir liste için bkz. C. van Arendonk, *Les débuts*, 307-319 (Ek 1). Bu liste, II. (VIII.) asrın ortalarında siyasî seferberlik için mevcut çeşitli destek gruplarının varlığına işaret etmektedir.

⁴ Erken dönem Zeydîliğe atfedilen teolojik bölünmelere genel bir bakış için W. Madelung'un EI²'deki yukarıda (1. dipnotta) bahsi geçen makalelerine ve bu konuda onun mezhepler tarihi kaynaklarına dayanan klasik çalışması *Der Imam'a* (44-51) bakınız. Bu teolojik bölünmeler ayrıca Mes'ûdî tarafından da özetlenmiştir. Bkz. Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*. thk. Yûsuf Es'ad Dâğır, (Beirut: Dâru'l-Endülüs, 1965), 3/207-208. Bu teolojik kategorilerin doğurduğu problemler için bkz. Najam Haider, "A Community Divided: An Examination of the Murder of Idris b. 'Abd Allâh (d. 175/791)", *Journal of the American Oriental Society* 128 (2008): 459-476; Najam Haider, *The Origins of the Shi'a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kûfa*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)

⁵ Bu durum, Muhammed b. Abdillâh en-Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanına katıldığı söylenen kimselerin listesi ile 169/786'daki Sâhibüfah Hüseyin b. Ali'nin isyanındaki yerel destek eksikliği mukayese edildiğinde görülecektir. Bkz. C. van Arendonk, *Les débuts*, 307-319 (Ek 1). Buna ilaveten Ali b. Bilâl (5/11. asır) tarafından tamamlanan Ahmed b. İbrâhîm'in (ö. 353/964) *el-Mesâbih* adlı eserine bakınız. *el-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî, (San'a: Muessesetü'l-imâm Zeyd b. Ali es-sekâfiyye, 2002), 470-471 ve 474-476. Bundan sonraki atfarda Ahmed b. İbrâhîm tarafından yazılan metne atıf için *el-Mesâbih (I)*; Ali b. Bilâl tarafından tamamlanan devamına atıf için *el-Mesâbih (II)* kullanılacaktır.

Bazı modern araştırmacılar, erken dönem Zeydîliğin itikadî ve fikhî yönüne odaklanmış olmasına rağmen Zeydî tarihi üzerine şaşkıncu biçimde çok az çalışma yapılmıştır. Zeydî tarih yazıcılığının temaları ve motivasyonları hakkında az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu tarihsel çalışmaların da Zeydîliğin polemiklerini kendi içinde tutmaya dönük belirgin temayülü dikkate alındığında bu durum özellikle çarpıcıdır.⁶ Bu metinlerin sistematik bir analizi vasıtasıyla, farklı bir Zeydî kimlik inşa etme sürecinde müzakere edilen tartışmaları ortaya çıkarmak mümkün olabilir.

Bu makale, 166/783'teki vefatından evvel yaklaşık yirmi sene boyunca (Zeydî) topluluğun lideri olarak hizmet ettiği söylenen İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'in hayatına dair çelişkili Zeydî rivayetleri incelemek suretiyle imkân dâhilinde çok mühim bir araştırma sahasına ön hazırlık sunmaktadır. Aşağıda açıkça görüleceği gibi İsâ, bir adayın imamete hak kazanması için gereken şartlar hususunda Zeydiyye'nin erken döneminde yoğun bir tarihsel tartışmaya da konu olmuştur. Zâlim yöneticiye karşı askerî bir ayaklanmaya liderlik eden, üstün ahlakî vasıflara ve dinî bakımdan yeterli donanıma⁷ sahip olan ve sadece Ali soyundan⁸ gelen bir kimsenin imam olabileceği hususunda genel bir mutabakat vardı. Ancak (belirtilen) niteliklere sahip olsa bile Ali soyuna mensup bir kimse, herhangi bir siyasî güç elde etmeden bu makama ulaşabilir miydi? Bunun için tek başına isyan yeterli midir, eğer öyleyse isyan nedir? Somut bir çarpışmanın yaşanması zorunlu mudur? Peki bu çarpışma planlanmış ve zuhuru an meselesi iken aday hareketini yürürlüğe koymadan önce ölmüşse ne olacak? Bu ve benzeri sorular, İsâ'nın aşağıdaki gibi tartışmalarla dolu biyografisinin analizine zemin teşkil etmektedir.

1. İsâ'nın Bilinen Hayatı (122-145/740-762)

İsâ b. Zeyd 122/740'ta babasının Emevî halifesi Hişâm b. Abdilmelik'e (104-125/723-743) karşı Kûfe'deki başarısız isyanından hemen önce Medine ile Şam⁹ arasındaki yol üzerinde bir manastırda doğdu.¹⁰ Çocukluğuna ilişkin detaylar oldukça azdır. Medine'de büyüyüp yetişmesine rağmen şehrin önemli (ve çoğunlukla rekabet halindeki) Ali soyundan gelen aileleri ile irtibatına dair hiçbir malumat bulunmamaktadır. Kaynaklar onun entelektüel vasıflarını öne çıkarmasına ve dinî anlamda ehliyetli kimselerden biri olduğunu belirtmesine rağmen İsâ'nın eğitiminin ayrıntılarına ilişkin bilgiler de aynı şekilde belirsizdir. Kendisi mümtâz bir âlim, cömert ve takva sahibi bir kimse, fikhî meseleleri çözüme kavuşturmada yetkin bir fakîh, Kur'an konusunda uzman ve Ehl-i beyt'ten Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (ö. 148/765) ile Ehl-i beyt dışından Süfyân es-Sevrî'den (ö.

⁶ Bkz. Haider, "Community Divided", 464-469 ve 472-473.

⁷ Zeydî imam Hâdî-İlêhak Yahyâ b. el-Hüseyin'e (ö. 298/911) atıfla bu donanıma sahip kimselerin bir listesi için bkz. Abdullah b. Muhammed b. İsmâil, *ez-Zeydiyye*, (San'a: Merkezu'r-râid li'd-dirâsât ve'l-buhûs, 1424/2004), 129-130.

⁸ Madelung, Zeydiyye'yi Tâlibî olarak bilinen IV. (X.) asrın sonlarına kadar varlığını sürdüren Ebû Tâlib'in bütün torunlarını kapsayacak şekilde geniş tutan Ali soyundan bir grup şeklinde tanımlar. Nitekim bu eğilim, İsfahânî'nin *Mekâtîl'*ine Tâlibîleri de dâhil etmesiyle de zimnen ortaya konur.

⁹ İsfahânî, *Mekâtîl*, 343; Ali b. Muhammed el-'Umerî, Ebu'l-Hasan el-Alevî (ö. 443/1051'den sonra), *el-Mecdî fi'ensâbi't-tâlibîn*, thk. Ahmed ed-Dâmiğânî, (Kum: Mektebetu âyetullâhi'l-uzmâ, 1380), 186. Buna karşın Yahyâ b. el-Hüseyin (ö. 424/1033) İsâ'nın doğum yerinin Medine olduğunu bildirir. Bkz. Nâtk bi'l-Hak, Yahyâ b. el-Hüseyin el-Hârûnî, *el-İfâde fi târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, (Sa'de: Dâru'l-hikmeti'l-yemâniyye, 1996), 65.

¹⁰ İsfahânî, *Mekâtîl*, 343.

161/778) hadis nakleden güvenilir bir râvi olması bakımından çok yönlü bir âlim olarak takdim edilmektedir.¹¹

Îsâ'nın siyasete ilk dâhil oluşu, 145/762'de kuzenleri Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrâhîm b. Abdillâh b. Hasan b. Hasan'ın ayaklanması sırasında gerçekleşti.¹² Kaynaklar, onu Medine'de Nefsü'z-Zekiyye'nin ordusunun sağ kanadının komutanı sıfatıyla ona hizmet eden coşkulu bir taraftar olarak tasvir etmektedir.¹³ Tutkusu o kadar yoğundu ki bir defasında Îsâ, Peygamber soyundan biat etmeyi reddeden kimseleri infaz etmek için izin istemişti.¹⁴ Bu haberlere göre Îsâ, hem bağımsız siyasî ve dinî bir otorite hem de halifelik için potansiyel bir rakiptir. Aslında o, kendilerini açıkça Zeydî olarak tanımlayan ve ayaklanmanın başarılı olması için destekleri önemli görülen isyancı güçlerin fiili lideri idi.¹⁵ Nefsü'z-Zekiyye, açıkçası, favori adayları olan Îsâ'yı, İbrâhîm'den sonra ikinci halefi olarak atayarak Zeydîlerin gönlünü almaya çalıştı.¹⁶ Hicaz'daki son savaşta Îsâ, önemli bir siyasî danışman olarak görev yaparken aynı zamanda büyük bir kahramanlık da gösterdi.¹⁷ Onun isyandaki rolüne ilişkin haberler Mansûr'a (ö. 158/775) ulaştığında, halife büyük bir şaşkınlık içinde olduğunu dile getirdi.¹⁸ O, açıkçası Îsâ'nın Abbasîlere karşı niçin savaştığına bir türlü anlam veremedi. Halbuki onlar babasının ölümünden dolayı Emevîlerden intikam almışlardı.

Nefsü'z-Zekiyye öldürüldükten sonra Îsâ, taraftarlardan oluşan (muhtemelen Zeydî) bir grubu Basra'ya taşıdı ve onlar orada İbrâhîm b. Abdillâh'ın ordusunu takviye ettiler.¹⁹ Îsâ yine ya ordunun lideri²⁰ ya da sağ kanadının komutanı olarak yüksek rütbeli bir göreve atandı.²¹ Bununla beraber kaynaklar, onun İbrâhîm'in isyanına olan desteğini ve taktiksel askerî yeteneklerinin kalitesini ortaya koymada hemfikirdir. Ayrıca Îsâ'nın dinî bilgisini açıkça takdir eden ve sıklıkla onu (müspet anlamda) İbrâhîm ile kıyaslayan Zeydîler nezdinde yükselen itibarını da defaatle vurgulamışlardır.²² Bazı durumlarda da Îsâ, İbrâhîm ile Zeydîler arasında ortaya çıkan yeni gerginlikleri açıkça dile getirmiştir. Nitekim Îsâ'nın İbrâhîm'i cenaze

¹¹ İsfahânî, *Mekâtil*, 345; Sârimuddîn el-Vezîr, İbrâhîm b. Muhammed, *el-Felekü'd-devvâr fi 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim İzzan, (San'a: Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, 1994), 31; Ali b. Muhammed el-'Umerî, *el-Mecdî fi ensâbi't-tâlibîn*, 186–187; Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih* (II), 488.

¹² İsfahânî, *Mekâtil*, 344; İbn Inebe (Anbe), Şerîf Cemâlüddîn Ahmed, *Umdetü't-tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Mehdî Recâî, (Kum: Mektebetü âyetullâhi'l-uzmâ, 2004), 349; Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih* (II), 487; Yahyâ b. el-Hüseyn, *el-İfâde*, 76. Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanı için bkz. C. van Arendonk, *Les débuts*, 45–50.

¹³ İsfahânî, *Mekâtil*, 344; Yahyâ b. el-Hüseyn, *el-İfâde*, 76.

¹⁴ İsfahânî, *Mekâtil*, 344.

¹⁵ İsfahânî, *Mekâtil*, 343, 345.

¹⁶ İsfahânî, *Mekâtil*, 289, 345; İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 349; Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih* (II), 487.

¹⁷ İsfahânî, *Mekâtil*, 344; Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih* (II), 487.

¹⁸ İsfahânî, *Mekâtil*, 344.

¹⁹ İsfahânî, *Mekâtil*, 343–345. Daha açık bir beyan için bkz. Ali b. Muhammed el-'Umerî, *el-Mecdî fi ensâbi't-tâlibîn*, 186.

²⁰ İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 349.

²¹ İsfahânî, *Mekâtil*, 344; Yahyâ b. el-Hüseyn, *el-İfâde*, 90.

²² Malî kaynak tahsisi, cenaze namazı (nın kılınışı) ve isyan stratejileri de dâhil olmak üzere İbrâhîm'in Zeydîler tarafından dinî uygulamalarla ilgili olarak ısrarlı bir biçimde sorgulandığını gösteren birçok kayıt bulunmaktadır. Verilen sırayla bkz. İsfahânî, *Mekâtil*, 288–289, aşağıdaki bilgi ve yine 296–299. Taraflar arasındaki gergin ilişkiler, İbrâhîm'in Zeydîlere karşı tutumuna da yansdı; çünkü o daha isyanın ilk aşamalarında Zeydî liderlerden biri (yani Hârûn b. Sa'd ö. 145/763) ile tanışmaya yanaşmadı. İsfahânî, *Mekâtil*, 286 ve 309. Bunun yanı sıra İbrâhîm, "Allah size merhamet etsin! Bu kimlik (yani Zeydî) İslam kimliğinden daha mı iyi? (Bunun yerine) biz Müslümanız ve Müslüman evladyız diyelim!" diyerek kendi kendilerini "Zeydî" şeklinde tanımlamalarını da eleştirdi. Bkz. Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih* (II), 451; C. van Arendonk, *Les débuts*, 58.

namazlarında dört tekbir alması (bir kimsenin elini kulaklarının hizasına kaldırdığı sırada “Allahuekber” demesi) hususunda sorguladığı hadisede²³ durum tam da böyle idi.²⁴ İsâ, Peygamber ailesinin yerleşik uygulamasının (ezici bir fikir birliği ile) beş tekbir olduğunu hatırlatıp “Neden birini azaltıyorsunuz?” diye sordu. İbrâhîm, kendisini destekleyenlerin birçoğunun dört tekbiri benimsemeleri nedeniyle mezkur durumunu, siyasî menfaate yönelik bir tercih olarak açıkladı. Bir rivayete göre²⁵ bu durum ikisinin arasını açtı ve İsâ'nın ona verdiği desteği geri çekmesine neden oldu. Bu hadise, Zeydîlerin İbrâhîm'i yüzüstü bırakmalarını sağlamak için Mansûr'u (başarısız) bir girişimde bulunmaya sevk etti.²⁶ Ne var ki bu bölümün tarihi verileri zayıftır; çünkü diğer tüm kaynaklar, İbrâhîm'in Zeydî destekçilerinin (İsâ da dâhil) ona olan kuvvetli sadakatini teyit etmektedir. Fakat iki taraf arasında bir dereceye kadar gerilimin mevcudiyetinden de bahsetmektedirler.²⁷ Zeydîler, İbrâhîm'in ortak siyasî çıkarlarda uzlaşma talebine karşı çıkan liderlerinin (İsâ) dinî beklentilere sahip olduğunu benimsemiş gibi görünüyorlar.

İbrâhîm 145/762'de Abbâsîler tarafından mağlup edildiğinde, İsâ Basra'dan Kûfe'ye kaçtı. Geri çekilen kabile, bir dişi aslanın saldırısına uğradı. İsâ onu hemen öldürdü ve (*muettimu'l-eşbâl*) “aslan yavrularını öksüz bırakan” şeklinde en meşhur lakabı ile anılmaya başladı.²⁸ Hayatının geri kalanı boyunca (168/785'e kadar) İsâ, Benî Hayy ile bağlantılı evlerde saklandığı Kûfe'de yaşadı. Bilhassa da en yakın arkadaşlarından Ali (ö. 151-154/768-771) ve Hasan b. Sâlih b. Hayy²⁹ (ö. 168/785) isimli kardeşlerin evlerinde gizlendi.³⁰ Zeydîlerin İsâ'yı hemen yeni liderleri olarak tanıyıp tanımadıkları net değildir. Sadece bir kaynak, Zeydîlerin başlangıçta İbrâhîm'in oğullarından Hasan'ın etrafında toplandıklarını ileri sürmektedir. Ancak onlar, Hasan'ın zayıf liderliği ve genel olarak ehliyetsiz kişiliği yüzünden hayal

²³ İsfahânî, *Mekâtil*, 288–289 ve 343.

²⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Kahire: yy, 1987), 3: 410. Öyle ki o, dört tekbir uygulamasını sünnet olarak nitelendirmiş; ancak fazlasına da cevaz vermiştir. Tûsi ise İmâmîlerin üzerinde mutabakata vardığı beş tekbir uygulamasını uygun bulmaktadır. Bkz. Tûsi, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 460/1067), *Kitâbu'l-hilâf*, thk. Seyyid Ali el-Horasânî, (Kum: Dâru'l-mâ'ârifî'l-İslamiyye, 1995), 1: 724. İbn Miftâh ise beş tekbiri standart Zeydî uygulaması olarak görmektedir. Bkz. İbn Miftâh, Ebû'l-Hasan Abdullah, *Şerhu'l-ezhâr*, (Sa'de: Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, 2003), 3: 206–207.

²⁵ İsfahânî, *Mekâtil*, 288–289.

²⁶ İsfahânî, *Mekâtil*, 288–289.

²⁷ Örneğin Ali b. İbrahim, Zeydîlerin İbrahim'in ordusunun en sadık birimi olduğunu ve onun ölümü için toplumsal bir yas tuttuklarını iddia etmektedir. Bkz. Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih* (II), 451. Bu tabii ki Zeydî bir metin; ancak bu hususta genel tavrı yansıtıyor gibi görünüyor.

²⁸ İsfahânî, *Mekâtil*, 354; İbrâhîm b. Muhammed, *el-Felekî'd-devvâr*, 32; İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 349.

²⁹ Ali ve Hasan, kökeni Hamdan'a kadar uzanan bir aileden ikiz kardeşlerdi. Ebû Muhammed künyeli bir Kur'an hafızı olduğu dışında Ali hakkında çok az şey bilinmektedir. Hasan'a dair daha fazla bilgi mevcuttur. O bariz bir biçimde Şii olarak damgalandı ve Abbâsî yönetimi tarafından (damadı) İsâ b. Zeyd ile birlikte takip edildi. Kaynaklar, Abbâsîlere karşı silahlı isyana cevaz verdiği için onun Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ile gergin bir ilişkisi olduğunu ileri sürmektedir. Ali için bkz. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 2001), 8: 495–496; İbrâhîm b. Kâsım İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'z-zeydiyye*, thk. Abdusselam b. Abbâs el-Vecîh, (Yemen: Müessesetu'l-imam Zeyd b. Ali es-sekafiyye, 2001), 2/116. Hasan için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/496 ve Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1992), 6: 177–191.

³⁰ İsfahânî, *Mekâtil*, 345; Ali b. Muhammed el-'Umerî, *el-Mecdî fi ensâbi't-tâlibîn*, 186; C. van Arendonk, *Les débuts*, 62.

kırıklığına uğradılar.³¹ Bununla beraber, (en geç) 156/773'e kadar Îsâ'nın Zeydîlerden tam anlamıyla sorumlu olduğu ve Müslüman dünyasındaki sadık taraftarlarından biat alma sürecinde olduğu anlaşılmaktadır.

Îsâ'nın yaşamının ilk yirmi üç yılının bu tasviri, Zeydî tarih yazım geleneğinin genel mutabakatını temsil etmektedir.³² Bazı çalışmalar, belirli bölüm veya detayları içerse ya da göz ardı etseler de temelde onun yetişmesi, eğitim durumu ve 145/762'deki isyanlara aktif katılımı gibi konularda benzer bir portre çizmektedirler. Fakat bu birlik, Îsâ'nın 145/762'de Kûfe'ye kaçması ile başlayan ve 166/783'te ölümü ile neticelenen hayatının ikinci yarısına ait ayrıntılarında çarpıcı bir şekilde dağılmaktadır.

2. Îsâ'nın Gizli Hayatı (145-166/762-783)

Burada Îsâ'nın münzevî yaşamını tasvir eden iki ana rivayet mevcuttur. Birincisi aralıksız ve acımasız Abbâsî takibatı karşısında onun sefalet, çaresizlik ve paranoyasını vurgulamaktadır. (Bu aşağıda "quietist" veya "Q" şeklinde anılmaktadır.)³³ İkinci rivayet, siyasî muhalefetin örgütlenmesinde ve başarılı bir isyana zemin hazırlamada onun kayda değer çabalarını vurgular. (Bu aşağıda "activist" veya "A" şeklinde anılacaktır.) Burada ilk kısım, söz konusu rivayetlerin³⁴ her birinin temel öğelerini özetlerken ikinci kısım, onların inşası için muhtemel nedenleri ele almaktadır.

2.1. Pasif Rivayet

Pasif rivayet, gizli saklı yaşamın gerilimleri ile ilgilidir. Bu rivayette Îsâ, hayatta kalmak için mücadele eden fakir bir adam olarak rol alır. Politik faaliyetler için ise neredeyse hiçbir fırsat ve girişimde bulunmamaktadır. Karizmasından ve liderlik özelliklerinden söz edilmeyen Îsâ, vaktinin çoğunu sadece bir deve üzerinde (ki o bile kendisine ait değil) su taşıyarak geçirmekte ve ailesinin geçimini sağlayacak parayı zar zor kazanmaktadır.³⁵

Pasif rivayetteki ana bölümlerden biri, Îsâ ve onun yeğeni Yahyâ b. el-Hüseyin b. Zeyd arasındaki etkileşime odaklanmaktadır.³⁶ Hikâye, belirtilmemiş nedenlerden dolayı (muhtemelen basit bir meraktan başka bir şey değildir) amcası ile bir görüşme ayarlamak için isteksiz babasına (Hüseyin'e) baskı yapan Yahyâ ile

³¹ Buna sarahaten ve işaretlen yer veren kaynaklar için sırasıyla bkz. Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488; İsfahânî, *Mekâtîl*, 345.

³² Aşgari düzeyde siyasî öneme sahip bir figür olarak Îsâ, Sünnî tarihî kaynakların birçoğunda yer almaz. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında ondan söz edilmemiştir. Taberî'nin *Târîh*'inde bariz bir şekilde yoktur. Belâzürî'nin *Ensâb*'ında ise Mansûr'un biyografisine ait maddede kısa iki anekdotta kendisinden söz edilmiştir. Bkz. Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 3: 263-264.

³³ Bir ayaklanma hareketinde ısrarcı ve aktivist olmayan bir şahsiyeti anlatmada "quietist" kelimesini kullanmaktayım. Aşağıdaki tartışmada da görüleceği üzere "quietist" rivayetler; sempati ve acıma hissi uyandırır, aşırı derecede mahrumiyeti anlatır. Fakat bu, genellikle dünyadan zâhidâne el-etek çekmeyi içeren pasifliğin standart bir tanımı değildir. "Quietist" kelimesini kullanma tercihi, esas olarak Îsâ'nın siyasî hareketi başlatma konusundaki isteksizliğine yönelik bu tür rivayetlerden kaynaklanmaktadır. [Türkçe'de net bir karşılığı olmayan "quietist and activist narrative" ibareleri, tarafımızdan pasif ve aktif söylem ya da rivayet şeklinde tercüme edilmiştir. Çev.]

³⁴ Tarihsel kaynaklar Îsâ'nın (hayat hikâyesine ilişkin) tasvirlerde her zaman tutarlı değildir. Çoğu durumda bu kaynaklar, daha aktivist olanların yanında daha pasif olan anlatılara da yer verirler.

³⁵ İsfahânî, *Mekâtîl*, 346; Ali b. Muhammed el-Umerî, *el-Mecâzi fi ensâbi't-tâlibîn*, 186; İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 350.

³⁶ İzahatın devamı için bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 345-347. Yeğenin Muhammed b. Muhammed b. Zeyd olarak tanımlandığı rivayetin farklı bir varyantı için bkz. İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 350.

başlamaktadır. Hüseyin bu hususta kararsızdı; fakat sonunda insafa geldi ve münzevî yaşayan Îsâ ile temasa geçmek için ona detaylı bazı talimatlarda bulundu. Îsâ'nın panik yapma eğilimi ve konumunun tehlikeye atıldığına dair en ufak bir işaretle kaçma ihtimaline binaen son derece gizli ve dikkatli olması gerektiğini söyledi. Yahyâ Kûfe'ye varınca (kendisine verilen talimat gereği) Benî Hayy ile irtibatlı olan bölgedeki bir eve doğru ilerledi. Orada saklandı ve batı yönünden, altında secde izi bulunan, deve üzerinde su taşıyarak her adımda Allah'ı zikreden ve mütemadiyen gözyaşı dökerek kendisine doğru yaklaşan bir adamı beklemeye başladı. Böyle bir kişi belirince Yahyâ hemen onu kucakladı ve kendisini Hüseyin b. Zeyd'in oğlu olarak tanıttı. Îsâ'nın bu yabancı genci gördüğündeki paniği, muhtemelen ilk defa yeğeniyle tanışmanın mutluluğu ile değişti.

Bu rivayetteki itici güç korkudur. Bu durum özellikle, Yahyâ'nın Abbâsî casusları ya da muhbirleri tarafından takip edilmediğine dair güvence vermeye yönelik tedbirlerde açıkça görülmektedir. Öyle ki Îsâ, Medine'deki ailesiyle yeniden iletişim kurduğuna sevinmesine rağmen Yahyâ'ya Kûfe'ye bir daha asla gelmemesini ve hiçbir şekilde kendisini aramamasını emretti.³⁷ Bu emir, direnişi organize etme çabalarına zarar gelmemesi için tasarlanmış aşırı ihtiyat ürünü bir şey değildi; bundan daha ziyade, bir mahrumiyet ve kendine acıma duygusundan ileri gelmekteydi. Îsâ, defalarca finansal zorluklarından ve seyyar su taşımacılığundan elde ettiği gelirle elverişli bir yaşam süremediğinden bahsetti. Beklenmeyen maniler veya kötü gelişen durumlarla (işinin) aksadığı günlerde, şehrin dışındaki çöp yığınlarını temizlemek zorunda kaldı. Şüphesiz bu, güçlü bir isyan hareketinden sorumlu bir liderin imajı değildir.

Keder ve mahrumiyetin benzer tasvirleri (aktivizm ve liderliğin aksine), pasif rivayetlerin merkezinde yer alan diğer hadiseler de nüfuz etmektedir. Bunların en acı olanı ise Îsâ'nın Kûfe'li ismi belirsiz bir kadınla evliliğinden doğmuş olan (isimsiz) kızlarından birinin ölümünü içermektedir.³⁸ Hikaye, Îsâ'nın gerçek kimliğini ailesinden gizlediği ve hayatını pazara su taşıyarak geçiren fakir bir işçi olarak kazandığı gözlemiyle başlar. Kızı yetişkinliğe ulaştığında zengin bir tüccarın oğluyula bir evlilik ayarlanmıştı. Bu durum, karısını hayli memnun ederken Îsâ'yı derinden üzdü. Sorun, soylardan biri idi. Öyle ki Îsâ, Peygamber soyuna mensup kızı ile Peygamber soyundan gelmeyen bir tüccarın oğlu arasındaki evlilikten dolayı umutsuzdu. Ancak gerçek kimliğini ifşa etmemek ve böylece hayatını tehlikeye atmamak için bu duruma razı olmadığını belli etmedi. Bu çıkmazdan kurtulmak için dua ettiğinde Allah ona, kızının ölümünü kolaylaştırarak karşılık verdi. Îsâ'nın bu olayın akabinde depresyona girmesi, taraftarlarının çoğunu şaşırtdı. Onlar cesaretiyle meşhur olmuş bir adamdan böyle bir keder tezahürüne alışkın değillerdi. Îsâ ise sadece kızının ölümü yüzünden değil, asıl onun Peygamber soyu hakkındaki gerçeği bilmeden öldüğü için üzgün olduğunu söyledi.

Benzer bir bunalım ve umutsuz ruh hali de zaman zaman Ali b. Sâlih b. Hayy'ın evinde Îsâ'yı ziyaret eden önemli bir Zeydî olan Husayb el-Vâbeşî (ö. 2/8.

³⁷ Daha sonra Kûfe'ye yaptığı bir ziyarette, amcasıyla ikinci kez irtibata geçmek için aynı yere döndüğünde başarısız oldu. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 347.

³⁸ Bu bölümün büyük ölçüde benzer versiyonları için bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 347 ve İbn İnebe (Anbe), *Umde*, 350–351. İsfahânî'nin anlatımında bu hikâye, yeğenin ziyaretleriyle ilgili hikâyeye dâhil edilir ve Îsâ'nın mahrumiyetinin bir başka işareti olarak görülmektedir. Ancak İbn İnebe (Anbe) ise, Peygamber neslinin korunmasının önemine daha fazla odaklanarak bunu bağımsız bir anekdot olarak aktarır.

asır)³⁹ tarafından aktarılan bir rivayette işlenmiştir.⁴⁰ Bir gün o, Kûfe'nin kenar mahallelerinde bir dizi önemli Zeydî'ye eşlik ediyordu. Tam o sırada baştan sona çöpleri ayıklamakla meşgul olan Îsâ'ya rastladılar. Onu selamladıktan sonra aralarında koyu bir sohbet başladı. Bir süre sonra Îsâ onlara veda etti ve kendileriyle daha sık ve daha iyi (muhtemelen daha güvenli) koşullarda tekrar görüşme isteğini dile getirdi. Ancak bu mümkün olmadığı için, Abbâsîler tarafından yakalanıp ölümüne ve işkenceye maruz kalmasınlar diye mümkün merteye işlerini bırakıp saklanmaları hususunda onları uyardı. Son tahlilde bu duygu, sadık destekçilerini yaklaştıran bir isyana hazırlamanın tam ortasındaki bir lider için son derece uygunsuz görünmektedir.⁴¹

Îsâ'nın Irak dışında, siyasî ve askerî seferberlik için olgunlaşmış bölgelere seyahatini tasvir eden durumlarda bile yaygın his umutsuzluktur. Böyle bir anekdot, Abbâsî halifesi Mehdî (ö. 168/785) tarafından Horosan'a yapılan bir ziyareti anımsatır.⁴² Halife uğradığı bir kervansarayda dururken duvarlara karalanmış şiir satırlarına rastladı. Bu satırlarda aile yakınlarından ve arkadaşlarından uzak gizli saklı yaşayan bir adamın keder ve gerginliği göze çarpıyordu. Şâirin Îsâ olduğu sonucuna varan Mehdî, gözlerindeki yaşla her bir satırdan sonra af sözcükleri karalamaya başladı. Görülüyor ki sosyal adaletin şiddetli bir şiirsel savunmasının veya yaklaşan bir devrimin vaadinin aksine bu dörtlükler, isyandan tümüyle aciz ve takibatın yükünü taşıyamayacak kadar korkmuş ve zayıf bir figürün imajını yansıtmaktadır. Abbâsî halifesinin tepkisi, korku veya endişe ya da düşmüş bir rakibe kin beslemekten öte yıkılmış ve perişan haldeki bir insan için merhametten ibarettir.⁴³

Pasif rivayet Îsâ'nın, liderliğinin genel acziyetinin örneği olan tabii sebeplerden⁴⁴ dolayı ölümüne dair hikâye ile son bulur.⁴⁵ Ölümünün koşullarıyla ilgili neredeyse hiçbir tartışma yoktur ve takipçilerine rehberlik veya tavsiyede bulunduğu ya da iradesini belirttiği hiçbir sahne yoktur. Bu bölüm daha ziyade, en

³⁹ İsfahânî şunu kaydeder: Zeyd b. Ali'nin yakın destekçilerinden Husayb, onun mağlubiyetine tanık oldu ve sonrasında da Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ile İbrâhîm b. Abdillâh'ın isyan hareketlerinde yer aldı. Ayrıca o düzgün bir aktarım zinciri olmamasına rağmen Ali oğullarından bu üç kimseden de rivayette bulunmuştur. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 349.

⁴⁰ İzahatın devamı adı geçen eserden alınmıştır. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 349.

⁴¹ Bu anekdotun Abbasîlerden saklanması gereken gizli bir faaliyetten ziyade dağılmaya ve gizli kalmaya yönelik genel bir çağrıya göndermede bulunduğu belirtmek yerinde olacaktır. Çünkü isyan için herhangi bir hazırlık belirtisi bulunmamaktadır.

⁴² Bu kısım için bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 348–349. Büyük ölçüde benzer anlatımların farklı varyantları için bkz. Ali b. Muhammed el-'Umerî, *el-Mecdî fi ensâbi't-tâlibîn*, 187 ve İbn İnebe (Anbe), *Umde*, 351.

⁴³ Halife Mehdî'nin Îsâ'ya yönelik tepkisini Mansûr'un Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'ye yahut Hârûn Reşîd'in Yahyâ b. Abdillâh'a yönelik tepkileriyle kıyaslayın.

⁴⁴ O zamanlar nispeten genç olmasına rağmen (45 yaşında), ömrünün neredeyse yarısını ailesinin geçimini temin için yoğun emek harcayarak geçirmişti.

⁴⁵ Aşağıda ele alınan rivayet, İsfahânî'nin iki varyantının daha ayrıntılı olanından alınmıştır. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 355–358. Rivayetin diğer versiyonlarında ise Sabbâh yerine Îsâ'nın diğer yakın arkadaşı Hâdır b. İbrâhîm mevcuttur. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 358–359, İbn İnebe (Anbe), *Umde*, 351–352. Fakat İsfahânî'ye göre (Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 361), Hâdır daha önce Halife Mehdî tarafından yakalanmış, işkence görmüş ve öldürülmüştü. Hâdır hakkında detay için bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'z-zeydiyye*, 1: 201–202.

iyi iki arkadaşı olan Sabbâh ez-Za'ferânî (ö. 2/8. asır)⁴⁶ ve Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın⁴⁷ tepkilerine odaklanır. Nitekim bunlardan ilki, yaklaşık yirmi yıl kaçak yaşamının sona ermesi umuduyla İsâ'nın ölümünü Abbâsî devletine rapor etmek için sabırsızlanmaktaydı. Za'ferânî, "Biz sadece onun hanedana verdiği korkudan dolayı takibata uğruyoruz" diye düşündü.⁴⁸ Diğer taraftan Hasan b. Sâlih, bu planın bir parçası olmak istemedi. O, "Bana göre Abbâsî hanedanının İsâ'nın korkusuyla geçirdiği bir gece, bir yıl boyunca savaşmak veya ibadet etmekten daha üstündür" dedi.⁴⁹ Neticede, Hasan galip geldi ve onlar, İsâ'nın ölümünü gizli tutmaya karar verdiler. Ancak birkaç ay sonra Hasan, hem hareketin sorumluluğunu hem de İsâ'nın iki küçük çocuğu Ahmed ile Zeyd'in himayesini Sabbâh ez-Za'ferânî'ye bırakarak öldü. Bu noktada Sabbâh, onların kuzeni ve rakibi olan İsâ'nın ölümünü Abbâsilere bildirmek için harekete geçti. (Çocuklarla birlikte) Bağdat'a gitti ve Halife Mehdî ile resmî görüşme elde etmek için bir plan tasarladı.⁵⁰ Her ne kadar, hilâfet sarayında asıl karşılaşma ve tertiplerin farklı anlatımları olsa da, sonuç bu hikayeyi içeren tüm rivayetlerde aynıdır. Halife, İsâ ve Hasan b. Sâlih'in her ikisiyle ilgili ölüm haberlerine çok memnun oldu ve bu iki çocuğun sorumluluğunu almayı kabul etti.⁵¹

Buradan anlaşıldığına göre İsâ, ölümünde bile, takipçilerini harekete geçirmek için gerekli karizmaya sahip değildir. Pasif rivayete göre, trajedinin etrafında örgütlenmekten ve Abbâsî hanedanlığını devirmek için çabalarını ikiye katlamaktan ziyade Zeydîler, oldukça külfetli liderlerinin kaybıyla rahatlamış oldular. Hasan ve Sabbâh arasındaki uyumsuzluk, Zeydîler arasında İsâ'nın siyasî yetersizliğine dair genel bir tükenmişlik hali ve hayal kırıklığı yaşandığını doğrulamaktadır. Doğru liderlik göz önüne alındığında Zeydîler, Abbâsî iktidarına hala ciddî bir meydan okuma başlatabilirlerdi; ancak İsâ, onların heyecanlarını büyük ölçüde sarstı ve örgütsel kapasitelerini azalttı. Öyle ki bir sonraki büyük Zeydî ayaklanmasının Sâhibüfah Hüseyin b. Ali'nin (ö. 169/786)⁵² yönetiminde Kûfe'nin aksine Hicaz'da meydana gelmesi ve kayda değer ölçüde Irak bölgesinden herhangi bir katılımın olmaması da bu anlamda şaşırtıcı değildir.

Pasif rivayet, bir bütün olarak yıpranmışlık ve tükenmişlik paranoyası ile doludur. İsâ temelde pasif bir rol oynamaktadır ve takipçilerini harekete geçirmede aciz ve isteksiz davranmaktadır. Meşakkatli hayatının pratik zorlukları ile o kadar zor bir duruma düşürülmüştür ki, siyasal örgütlenme ve askerî planlama onun için neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Genel tablo, potansiyel (ya da mevcut) Zeydî imamlarla ilgili vasıflardan son derece uzak ve bir devrim hareketinin lideri ile hiç örtüşmeyen bir mahrumiyet ve pasiflikten ibarettir.⁵³

⁴⁶ Biyografik kaynaklarda Sabbâh b. Ebî Hâtim ez-Za'ferânî hakkında oldukça az malumat bulunmaktadır. İbnü'l-Murtazâ ondan Şiî olarak söz etmiştir ve Tüsterî'nin modern İmâmî biyografi sözlüğünde hakkında kısa bir bilgiye yer verilmektedir. Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'z-zeydiyye*, 1: 417; Muhammed Takî et-Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, (Kum: yy, 1989), 5: 479.

⁴⁷ Hasan için yukarıdaki 29. dipnota bakınız.

⁴⁸ İsfahânî, *Mekâtîl*, 355.

⁴⁹ İsfahânî, *Mekâtîl*, 355.

⁵⁰ Bu rivayetlerde halifenin kim olduğu konusunda her zaman bir belirsizlik söz konusudur. Zira İsfahânî'nin aktarımında Mehdî'den bahsedilirken İbn 'Anbe'nin aktarımında Hâdî'den söz edilir. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 358; İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 351.

⁵¹ Krş. İsfahânî, *Mekâtîl*, 357 ve İbn Inebe (Anbe), *Umde*, 352.

⁵² Bu ayaklanma hakkında daha fazla bilgi için bkz. C. van Arendonk, *Les débuts*, 62-64. Ayrıca bkz. Râzî, Ahmed b. Sehl (4./10. yüzyıl), *Ahbâru Fah*, thk. Mâhir Cerrâr, (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslamî, 1995)

⁵³ Yukarıdaki 8. dipnota bakınız.

2.2. Aktif Rivayet

Aktif rivayet, Abbâsî yönetiminin amansızca takibine rağmen Îsâ'nın karizmasını ve bir silahlı ayaklanmayı örgütlemekteki bitmek bilmeyen çabalarını vurgulamaktadır. Aktif rivayetin merkezinde yer alan şey; yaygın paranoya, korku ve yaklaşan başarısızlık hissi değil, coşku ve muhtemel başarı duygusudur. Îsâ'nın ne su taşıyıcısı olarak yaptığı işten (ne de herhangi bir tür gerçekçi meslekten) hiç bahsedilmemektedir. Çünkü (bu rivayetlerde) vaktinin çoğunu arkadaşlarıyla temasa geçmeye, siyasî ve askerî bir destek tabanı oluşturmaya adanmış bir lider portresi çizilmektedir.

Hicaz'dan Horasan'a kadar sayısız bölgede biat almak için Îsâ'nın girişimci gayretlerine özel bir vurgu yapılmaktadır. Bu süreç elbette tehlikesiz değildi. Çünkü Mansûr ve Mehdî onu sürekli olarak takip ettiler, sadece bir kuşkudan dolayı insanları tutukladılar, Îsâ'nın yerini tespit etmek için casuslar gönderdiler. Kendini ifşa etmesi halinde ona birçok dünyevî vaatlerde bulundular.⁵⁴ Pasif rivayet bu takibi bunaltıcı bir yük olarak ele alırken aktif rivayet, Abbâsîlerin, Îsâ'nın siyasî ve dinî iddialarından endişe duyduklarını (hatta takıntılı olduklarını) vurgulamaktadır. O, düşmanlarının ciddi bir sıkıntıya gark olmasına karşılık kendisinin baskılara direnmekten memnuniyet duyacağını ifade ederek herhangi bir uzlaşıda bulunmayı reddetmiştir.⁵⁵ Ali oğulları ile Abbâsîler arasındaki ilişkinin aktivist tasvirinde, korku ve paranoya içinde yaşayan kişi Îsâ değil, Mansûr ve Mehdî'dir.⁵⁶

Aktif rivayet, Îsâ'nın askerî ayaklanmaya liderlik edememesinin nedenlerini açıklamak için önemli bir alan açmaktadır. Örneğin onun 156/773 yılına kadar Zeydîlerin liderliğine yükselememesine dair bir tez ileri sürülmektedir. Bu tez, İbrâhîm'in ölümünden sonraki ilk on bir yıl boyunca Îsâ'nın eylemsizliğini açıklamaktadır.⁵⁷ Zahmet ve yoksulluk dolu bir hayat yaşamak yerine Îsâ, Irak'ın köylerinden Hicaz, Yemen ve Cibâl'in ıssız bölgelerine varıncaya kadar Müslüman dünyasının hemen her yerine dâîlerini ve ajanlarını gönderdi.⁵⁸ Dahası birkaç kez isyanı planladı, ancak takipçilerinin azmindeki inanç eksikliğinden kaynaklanan beklenmedik koşullar (başat sebep bu olmamasına rağmen) bunu yapmaktan alıkoymdu. Bir anekdotta, en yakın arkadaşlarının bir kısmı (örneğin İsrâîl b. Yûnus⁵⁹ ve Hasan b. Sâlih b. Hayy) on binden fazla askerle destek vaadinde bulundular ve Îsâ'yı isyan etmeye çağırdılar.⁶⁰ Îsâ ise onlardan üç yüz kadarının bile düşman karşısında sağlam duracağını garanti etmeleri halinde isyanı gerçekleştireceğini söyledi.

Aktif rivayet; pasif rivayetin genel acizlik ve umutsuzluk tasvirinin aksine, Îsâ'yı önemli bir şahsiyet olarak takdim etmektedir. Bu durum Îsâ'nın, tarihi belirsiz

⁵⁴ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁵⁵ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁵⁶ Bu görüşler, tekliflerin samimiyetinden şüphelenen ve halifelik vaatlerinin anlamsız doğasını vurgulayan İsfahânî tarafından Îsâ'ya atfedilenlerle çelişmektedir. Bkz. İsfahânî, *Mekâtîl*, 347-348. Abbâsîler üzerine korku yansıtmak yerine, İsfahânî onları acımasız ve vicdansız olarak nitelendirmektedir. Bu tasvir temelde Ahmed b. İbrâhîm'ininkinden farklıdır.

⁵⁷ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁵⁸ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁵⁹ Genellikle sağlam bir râvi olarak bilinen İsrâîl b. Yûnus el-Hamdânî (ö. 160/776) Zeydîlerle irtibat halinde olan Kûfeli bir Şii idi. Bkz. Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, 2: 515-524; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8: 495 ve İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'z-zeydiyye*, 1: 140-141.

⁶⁰ İsfahânî, *Mekâtîl*, 353.

bir yılın haccı sırasında Mekke'deki meşhur Kûfeli fakîh Süfyân es-Sevrî ile bulunduğu bir hikâye ile örneklendirilmektedir.⁶¹ Hikâye, Hz. Peygamber'in (sav) biyografisi ile ilgili bir konu üzerinde İsâ ve Hasan b. Sâlih arasındaki bir anlaşmazlık ile başlamaktadır. Süfyân'ın Mekke'ye gelişinin (muhtemelen hac için) duyulması üzerine ikisi, meseleyi bir defada ve tüm yönleriyle çözebilecekleri umuduyla onunla görüşmeye karar verdiler. Sonunda onun izini arayıp buldular; fakat Süfyân es-Sevrî onların sorusuna cevap vermek istemedi. Çünkü soru muhtemelen idarî bir konuyla ilgiliydi.⁶² Uzun bir münakaşadan sonra, İsâ Süfyân'a gerçek kimliğini açıkladı. Süfyân gözyaşlarına boğuldu ve Ali evladını kendi yerine oturttarak sorusunu cevapladı. Hikâyenin bir başka versiyonunda o, çok ileri gitti ve "Kalbinde imandan bir parça olan kimse, Benî Fâtıma'nın sevgisinden dolayı göz yaşları döker; onların maruz kaldığı takibattan, ölümden ve korkudan dolayı endişe duyar." diye haykırdı.⁶³ Görülüyor ki bu anlatım, İsâ'yı, siyasi entrikalarında doğrudan yer almayan Süfyân es-Sevrî gibi kimselere ilham veren bir karizma ve davasına adanmış bir lider olarak tasvir etmektedir. Kimliğinin ifşa olma riskini en aza indirmesi durumunda kızının ölümünden bile memnun olan pasif İsâ'nın takıntılı paranoyasının aksine aktif İsâ, gerektiğinde sağduyulu bir şekilde kimliğini açıklamaya ve toplumsal bir etki uyandırmaya hazır idi.

Aktif rivayet, aynı zamanda Abbasî yetkilileri tarafından tutuklanan ve hapsedilen İsâ'nın bazı takipçileri hakkında bilgiler de vermektedir. Bu sunumun tipik bir bölümünde Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer (ö. 175/791),⁶⁴ İsâ ve onun en önemli arkadaşları arasındaki bir toplantıya düzenlenen baskın sonrasında Kûfe'de ele geçirilmiştir.⁶⁵ Komplodaki rolü sorgulandığında Ca'fer buna şiddetle karşı çıktı. Halife Mehdî, onu haksız yere zina etmekle suçluyordu. Bunun üzerine o yersiz bir sitemle karşılık verdi. Bu durum, hem zina hem de şiddetli dayak iddialarını kışkırtarak halifenin elini güçlendirdi. İki yıl kadar süren mahkûmiyetin ardından Ca'fer, İsâ'nın ölümünden haberdar olup olmadığı hususunda sorgulanmak üzere tekrardan Mehdî'nin huzuruna getirildi. Bu kez onun haberini aldığını; ancak Peygamber'i (sav) bile üzecek bir meseleden dolayı halife mutlu olmasın diye bu bilgiyi açıklamak istemediğini söyledi. Nihayetinde Mehdî, onun sağlam iradesi ve korkusuzluğu karşısında şaşkınlığını ifade ederek Ca'fer'i serbest bırakmaya karar verdi.⁶⁶ Halifeye muhalefetle karşı karşıya geldiği zaman Ca'fer, tıpkı diğer Zeydiler gibi aktivist İsâ'nın bir temsilcisi gibi davrandı. O, Abbâsî halifelerinin taleplerine ve baskılarına boyun eğmeye razı olmayan, uzlaşmaz ve güçlü bir politik aktivizm oluşturmuştur.

⁶¹ Burada dile getirilen aktarım, İsfahânî tarafından sunulan iki rivayetle paraleldir. İsfahânî, *Mekâtil*, 350–352. Farklı versiyonlar için bkz. İbrâhîm b. Muhammed, *el-Felekî' d-devvâr*, 118 ve İbn İnebe (Anbe), *Umde*, 351. Bu hadiseye W. Madelung tarafından da değinilmiştir. Bkz. Madelung, *Der Imam*, 51.

⁶² Hiçbir zaman açıkça belirtilmemiş olsa da bu konu muhtemelen hilâfetle ve Ali soyundan olmayan yöneticilerin siyasi meşruiyeti ile bağlantılıydı.

⁶³ İsfahânî, *Mekâtil*, 351–352.

⁶⁴ Ca'fer Kûfeli önemli bir Şîi idi. Mizzî, aşağıda anlatılan hapsedilme hikâyesini kastetmektedir; ancak (sehven olsa gerek) dönemin halifesi olarak Mansûr'dan söz etmektedir. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 5: 41. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8: 504; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'z-zeydiyye*, 1/767.

⁶⁵ Ca'fer'e ilaveten bunlar arasında Hasan ve Ali b. Sâlih b. Hayy, İsrâîl b. Yûnus ve Cenâb b. Nustâs (?) da bulunmaktadır. Bu bölümle ilgili olarak bkz. İsfahânî, *Mekâtil*, 352–353.

⁶⁶ İsfahânî, *Mekâtil*, 353.

Aktif rivayet, İsâ'nın etkin bir siyasî organizatör olarak itibarını kurtarmaya yönelik bir girişim ile sona ermektedir.⁶⁷ 158/775'te planlı bir isyan, Mansûr'un ölümü üzerine onun halefi Mehdî tarafından engellendi. Bu doğrultuda Mehdî, İsâ'yı ele geçirmek için çaba harcamış ve onun çok sayıda takipçisini de hapsetmeyi başarmıştı.⁶⁸ İsâ ise bu olumsuz tabloya rağmen Horasan'da isyan etmeye karar verdi ve Rey'e gitti.⁶⁹ Bölge halkı kendisine sadece zayıf bir destek verdiği için fikrini değiştirdi ve Ahvaz'a gitti. Burada ajanları halktan biat sözü aldı ve askerî malzemeler tedarik ederek isyanı başlatmak için bir gün belirledi.⁷⁰ Bu faaliyetlerin anlamı açıktır: İsâ, iktidara ulaşmada haklı iddiasını gerçekleştirmenin son aşamalarında. Ne var ki mücadelenin tam zirvesinde, Mehdî tarafından has dairesi içerisine yerleştirilen bir casus tarafından zehirlenmiştir.⁷¹ Sonra da şehrin dışında belirsiz bir mezarlığa gömülmüştür.⁷²

Aktif rivayetlerde İsâ'nın hayatının tamamı, siyasî faaliyetler içerisinde geçmektedir. Bu tasvirlerde İsâ, önemli bir şahsiyettir ve Abbâsî hilâfetinin devrilmesi için yorulmadan çalıştı. Fakat harici güçler onun bu çabalarını ertelemeyi başardı. Neredeyse bir devrim yapmaya muvaffak olmuştu ki son anda ihanete uğradı. Pasif anlatımın yorgunluğundan veya umutsuzluğundan ziyade aktif İsâ, güven ve kesin bir başarı yansıtmaktadır. Ne var ki bu son anda elinde olmayan sebepler yüzünden onun kontrolü dışındaki güçler tarafından engellenmiştir.

Sonuç

Pasif ve aktif rivayetler, İsâ b. Zeyd'in yaşamının ikinci yarısının birbirine zıt iki portresini resmederler. İsâ, durgun bir devrim hareketinin isteksiz lideri olarak hayatını mahveden içe kapanık pasif biri miydi? Yoksa siyasî iktidarı elde etmeye yönelik başka bir teşebbüs için Zeydiyye'den geri kalanları bir araya getiren muharrik bir güç müydü? Ayrıntılı Zeydî tarihi çalışmalarının eksikliği göz önüne alındığında, bu soruyu cevaplamaya yönelik herhangi bir girişim faraziyeyle öteye gitmeyecektir. Bununla birlikte, pasif ve aktif rivayetleri ihtiva eden en eski kaynakların incelenmesi, o hikayelerin kurgusunun altında yatan nedenlere ışık tutabilir.

Pasif rivayet, ilk olarak İsfahânî'nin (ö. 356/967)⁷³ *Mekâtil* adlı eserinde kayıtlıdır ve bu da İsâ'nın yaşamı için elimizdeki en eski kaynaktır.⁷⁴ Elbette bu,

⁶⁷ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁶⁸ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁶⁹ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁷⁰ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488.

⁷¹ Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 488. Zehirlenme hadisesi İbrâhîm el-Vezîr tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. İbrâhîm b. Muhammed, *el-Felekü'd-devvâr*, 118.

⁷² Hem Ali b. Bilâl hem de İbrâhîm el-Vezîr, İsâ'nın vefat tarihini 166/783 olarak verir. Bkz. Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 489 ve İbrâhîm b. Muhammed, *el-Felekü'd-devvâr*, 118. Ancak Ali b. Bilâl yanlışlıkla İsâ'nın üç yıl sonra 169/786'daki Fah isyanında yer aldığını belirtir. Bkz. Ali b. Bilâl, *el-Mesâbîh* (II), 489.

⁷³ İsfahânî hakkında bir arka plan için (eserin şerh ve tahkikini yapan) Seyyid Ahmed Sakr'ın *Mekâtil*'e yazdığı detaylı mukaddimeye bakınız. İsfahânî, *Mekâtil*, 5–22. Ayrıca EI² içerisindeki M. Nallino tarafından yazılan "Abu'l-Faraj al-İşbahânî" maddesine bakınız.

⁷⁴ İsfahânî'nin eserinin yapısı ve tertibi ile tarihsel bir yazı türü olarak *Mekâtil* tarzı eserlerin genel bir tartışması için bkz. Sebastian Günther, "Maqâtil' Literature in Medieval Islam", *Journal of Arabic Literature* 25 (1994): 192–212. Bu makale onun daha geniş bir çalışmasının özettir. Çalışma için bkz. Sebastian Günther, *Quellenuntersuchungen zu den "Maqâtil at-Tâlibiyyîn" des Abû al-Faraj al-İsfahânî (gest. 356/967)*, (New York: yy, 1991).

İsfahânî'nin pasif rivayeti yazdığı (ya da pasif anlatımın aktif anlatımdan bile önce geldiği) anlamına gelmez. Şu daha muhtemeldir ki İsfahânî, seçmeci bir yaklaşımla daha önceki kaynaklardan sadece pasif rivayet unsurlarını tercih ederek eserini oluşturmuştur. İsâ'nın pasif tasvirine yönelik motivasyonları, İsfahânî'nin bu hacimli çalışmasının biçim ve yapısı incelenmek suretiyle elde edilebilir. *Mekâtil*, siyasî iktidar arayıp aramadıklarına bakılmaksızın Abbâsîler'e potansiyel rakip olarak görülen tüm Tâlibîlerin (toplamda üç yüzden fazla) biyografilerinin muhtasar bir özeti. Onları kahramanca figürler olarak betimlemenin aksine, İsfahânî bu kimseleri durmak bilmeyen Abbâsî baskısının kurbanları olarak tasvir etmiştir. Başka bir deyişle *Mekâtil*, Tâlibîlerin potansiyel imam olarak işlev görmesiyle ilgilenmekten ziyade onların müşterek durumları için sempati oluşturmaya çalışmaktadır. Bu durum, siyasî iktidar mücadeleleri yerine İsâ'nın umutsuzluğuna ve sıkıntılara odaklanmasıyla pasif rivayet için daha makul bir bağlam gibi görünmektedir. Bu gibi altta yatan motivasyonlar göz önüne alındığında, *Mekâtil* adlı eserde, ölümcül bir mücadelenin zirvesinde zehirlenmiş bir karizmatik liderin aksine, doğal nedenlerden ötürü ölmüş yoksul bir İsâ'nın hikâyesini okumak şaşırtıcı değildir.

Aktif rivayet, açık bir şekilde siyâsî ve dinî gündeme odaklanmış tarihî bir çalışma hüviyetine sahip *Mesâbih*'te görülür. Bu eserin ilk yarısını telif eden Ahmed b. İbrâhîm (ö. 353/964) Zeydî kaynaklara sıkı sıkıya bağlı bir tarih çerçevesi çizer. Eser Hz. Peygamber (sav) ile başlar ve hemen akabinde iktidarı gasbeden üç gayrimeşru imam (Ebubekir, Ömer, Osman) ve Ali'nin imametini zikreder. Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin'in (ö. 61/680) biyografilerinden sonra Hasan'ın oğlundan (vefatı 122/740'dan önce olup o da Hasan diye anılır) bahsedilir. Ardından Zeyd b. Ali'nin ayrıntılı bir incelemesi yapılır ve onun en büyük oğlu Yahyâ'nın (125/743'te Abbâsîler tarafından öldürülmüştür) hayatını ele alan bir bölüm işlenir. Tam bu noktada *Mesâbih*'in metin yazarlığı el değiştirerek Ahmed b. İbrâhîm'den Ali b. Bilâl'e (5/11. asır) geçer.⁷⁵ O, Muhammed b. Abdillâh, İbrâhîm b. Abdillâh, Abdullâh b. Muhammed (ö. 151/768), Sâhibüfah Hüseyin b. Ali ve İsâ b. Zeyd'in biyografilerini sunar. Metin, 304/917'de Hazar bölgesinde ölen Nâsır Lillah Hasan b. Ali el-Utrûş ile son bulan (gerçekte siyasî iktidarı elde etmeyi başaran beş kişi dâhil) ilave dokuz şahsiyeti tanıtarak devam eder.

Mesâbih, İslam tarihinin ilk üç asrını, Ali dönemine uzanan bir dizi meşru liderin etrafında kurgulamıştır. Bu figürlerden bazıları siyasî iktidara sahip olsa da (örneğin Ali ve el-Hâdî (ö. 298/911)) birçoğu, hilâfetin ezici gücüne karşı başarısız bir şekilde mücadele etmiştir. Bu liderlik sürecinde Abdullah b. Muhammed'in 151/768'deki ölümü ile Sâhibüfah'ın 169/786'daki ayaklanması arasında ciddi bir boşluk vardır. Bu boşluk, İsâ'nın 166/783'te zehirlenerek ölmesine kadar Abbâsîlere karşı komplo kurmakta ısrarcı tutumunu vurgulayan yaşamının aktivist bir anlatısı tarafından doldurulur. Bu bağlamda, İsâ'yı korku içinde yaşayan umutsuz ve paranoyak bir adamın aksine karizmatik bir savaşçı olarak tasvir etmek zorunlu idi. Dolayısıyla Ali b. Bilâl'in İsâ'yı buraya dâhil etme kararının dayanağının tartışmasız olmaktan çok uzak olduğuna dikkat etmek önemlidir. Yahyâ b. el-Hüseyin'in (ö. 424/1033) *el-İfâde* adlı eserinde ise bu liderlik boşluğunu kolayca kabul eden ve İsâ'yı

⁷⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Bilâl, Tabaristan'daki Âmul'de Zeydî-Hâdevî çizgiyi benimsemiş saygın bir âlim idi. Öyle ki o hem Hâdevî hem de Nâsırî fikh ekollerinin görüşlerini içeren birçok fikhî eser telif etti. Çağdaşları ondan Yahyâ b. Zeyd'in isyan hareketi ile başlayan *el-Mesâbih*'i tamamlamasını istediler. Eserin girişine bakınız. Ali b. Bilâl, *el-Mesâbih (II)*, 64–67.

büsbütün göz ardı eden farklı bir strateji izlenmiştir.⁷⁶ Bu son yaklaşım, cârî bir imamın her zaman gerekli olmadığını ileri süren hâkim çağdaş Zeydî bakış açısıyla uyumludur.

Bu noktaya kadar tespit edilen sonuçlar, mevcut rivayetler ile eserlerine onları dâhil eden müelliflerin niyeti arasındaki ilişkinin analizinden çıkarılmıştır. Pasif ve aktif anlatımlar sırasıyla Tâlibîlere yönelik baskıları belgelemek için tasarlanmış bir metin olan *Mekâtil*'de ve meşru imamın hâkimiyeti çerçevesinde kurgulanmış bir çalışma olan *Mesâbîh*'te tamamen farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. Bununla birlikte, bir takım sorular da cevapsız kalmaktadır. Mesela, Îsâ'nın çığır açan Zeydî şahsiyetler arasındaki yeri ile ilgili birbiriyle çelişen bu rivayetler, imamın vasıfları ve mahiyetine dair tartışmalar hakkında ne anlatmaktadır? Başka bir ifadeyle, gerçek bir askerî ayaklanmayı sürdürmek bir imam için ne derece gereklidir? Daha sonraki Zeydî kaynaklar, pasif rivayetleri tercih etmelerinden ötürü Îsâ'nın çabalarının onu daha yüksek bir otorite konumuna yükseltmek ya da imam unvanı kazanmak için gerekli olan (silik ve belirsiz bir) aktivizm düzeyinin altına düştüğü konusunda hemfikir gibi görünmektedir.⁷⁷ Ne var ki bu durum, Zeydî tarih yazım geleneğinin siyasî iktidarı⁷⁸ ele geçirmede aynı derecede başarısız çabalarına rağmen çok daha yüksek bir statüye kavuşturduğu Yahyâ ve İdrîs b. Abdillâh (Îsâ'nın kuzeni) ile önemli ölçüde çelişmektedir. Yahyâ, ayaklanmasının genel başarısızlığına ve Harûn Reşîd (ö. 193/809) ile musalaha yapmasına rağmen yine de Zeydî imamlar listesine (*el-İfâde*'de de dâhil olmak üzere) sıklıkla dâhil edilmiştir.⁷⁹

Bu ve bununla ilgili soruları kesin bir şekilde cevaplamak, Zeydî tarih yazım geleneğinin topoğrafyası, inşası ve motivasyonlarının sistematik bir tahlili ile mümkündür. Bu tür bir analiz, Zeydî rivayetlerin oluşumunu etkileyen ve şekillendiren siyasî ve dinî çelişkileri günyüzüne çıkarma denemelerine basamak oluşturacaktır. Örneğin Îsâ b. Zeyd tasvirleri, imamın vasıf ve karakteri hakkındaki dâhilî bir polemik tarafından etkilenmiş gibi görünmektedir. Diğer polemikler de büyük olasılıkla Zeydî historiografi geleneği içinde saklı durumdadır. Aslında bu noktaya kadar yapılan sınırlı çalışma bile Zeydî tarihçilerin çok çeşitli endişelerden etkilendiğini göstermektedir. Nitekim onlardan bazıları, bütünüyle Zeydî toplumun iç dinamiklerine odaklanan diğerlerinin yanı sıra, yaygın Müslüman dünyasının hâkim tarihsel söyleminin bir parçası idi.⁸⁰ Neticede Zeydiyye'nin tarihî kaynaklarının sayısının artması ve tarih yazım metodolojisinin çoğalması (ve sağlamlaştırılması) ile birlikte, Îsâ'nın çelişkili anlatımlarla dolu yaşamını daha sağlıklı biçimde analiz etmek için gerekli araçlara sahip olabileceğimiz bir noktaya gün geçtikçe yaklaşmaktadır.

⁷⁶ *el-İfâde* Ali ile başlayan bir dizi potansiyel ve gerçek Zeydî imama odaklanması bakımından *el-Mesâbîh*'e benzemekle birlikte dikkat çekici bir biçimde Îsâ b. Zeyd'in biyografisini içermemektedir.

⁷⁷ Sonraki rivayetler için bkz. Ali b. Muhammed el-Umerî, *el-Mecâdî fi ensâbi't-tâlibîn*, 186-187; İbn İnebe (Anbe), *Umde*, 349-362 ve İbrâhîm b. Muhammed, *el-Felekû'd-devvâr*, 31, 118. Aktif rivayet için ayrıca bkz. C. van Arendonk, *Les débuts*, 61-62.

⁷⁸ Îsâ ve İdrîs arasındaki benzerlikler oldukça dikkat çekicidir; çünkü her ikisi de diğer Ali oğulları liderliğindeki ayaklanmalara katıldılar; ancak kendi başlarına bir isyan başlatmadan öldüler.

⁷⁹ Bkz. Yahyâ b. el-Hüseyn, *el-İfâde*, 97-107 ve İsfahânî, *Mekâtil*, 388-406.

⁸⁰ Zeydiyye'nin temel tarihî kaynakları hakkında (yakın dönemde yapılmış) bir çalışma için bkz. Haider, "Community Divided."

Kaynakça

- Abdullah b. Muhammed b. İsmâil. *ez-Zeydiyye*. San'a: Merkezu'r-râid li'd-dirâsât ve'l-buhûs, 1424/2004.
- Arendonk, Cornelius Van. *Les débuts de l'imamat zaidite au Yemen*, çev. Jacques Ryckmans. Leiden: Brill, 1960.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Mahmûd el-Ferdûs el-Azem. Şam: yy, 1997.
- Ebû'l-Abbâs el-Hasenî, Ahmed b. İbrâhîm. *el-Mesâbih*. thk. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî. San'a: Muessesetü'l-imâm Zeyd b. Ali es-sekâfiyye, 2002.
- Ali b. Muhammed el-'Umerî, Ebu'l-Hasan el-Alevî. *el-Mecdî fi ensâbi't-tâlibîn*. thk. Ahmed ed-Dâmiğânî. Kum: Mektebetu âyetullâhi'l-uzmâ, 1380.
- Haider, Najam. "A Community Divided: An Examination of the Murder of Idris b. 'Abd Allâh (d. 175/791)". *Journal of the American Oriental Society*. 128 (2008): 459–476.
- Haider, Najam. *The Origins of the Shī'a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kūfa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- İbn Inebe (Anbe), Şerîf Cemâluddîn Ahmed. *Umdetü't-tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Mehdi Recâi. Kum: Mektebetu âyetullâhi'l-uzmâ, 2009.
- İbn Miiftâh, Ebû'l-Hasan Abdullah. *Şerhu'l-ezhâr*. Sa'de: Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, 2003.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: yy, 1987.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-hanci, 2001.
- İbrâhîm b. Kâsım İbnü'l-Murtazâ. *Tabakâtu'z-zeydiyye*. thk. Abdusselam b. Abbâs el-Vecîh. Yemen: Muessesetü'l-imam Zeyd b. Ali es-sekâfiyye, 2001.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn. *Mekâtilü't-tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Muessesetü'l-a'lemî, 1998.
- Madelung, Wilferd. "Batriyya or Butriyya". *The Encyclopaedia of Islam* (EI²). 12: 129–130. Leiden: E. J. Brill Press, 2004.
- Madelung, Wilferd. "Zayd b. 'Alî b. al-Ḥusayn". *The Encyclopaedia of Islam* (EI²). 11:473–474. Leiden: E. J. Brill Press, 2004.
- Madelung, Wilferd. "Zaydiyya". *The Encyclopaedia of Islam* (EI²). 11:477–481. Leiden: E. J. Brill Press, 2004.
- Madelung, Wilferd. *Der Imam al-Qāsim ibn Ibrāhīm und die Glaubenslehre der Zaiditen*. Berlin: 1965.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn. *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*. thk. Yûsuf Es'ad Dâğır. Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1385/1965.
- Mizzî, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Muessesetü'r-risâle, 1992.

- Muhammed Takî et-Tüsterî. *Kâmûsu'r-ricâl*. Kum: yy, 1989.
- Nallino, Maria. "Abu'l-Faraddj al-Isbahânî". *The Encyclopaedia of Islam* (EI²). 1:118. Leiden: E. J. Brill Press, 2004.
- Nâtk bi'l-Hak, Yahyâ b. el-Hüseyin el-Hârûnî. *el-İfâde fî târihi eimmeti'z Zeydiyye*. thk. Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân. Sa'de: Dâru'l-hikmeti'l-yemâniyye, 1996.
- Râzî, Ahmed b. Sehl. *Ahbâru Fah*. thk. Mâhir Cerrâr. Beyrut: Dâru'l garbi'l-İslâmî, 1995.
- Sârimuddîn el-Vezîr, İbrâhîm b. Muhammed. *el-Felekü'd-devvâr fî 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân. San'a: Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, 1994.
- Sebastian Günther. "Maqâtil Literature in Medieval Islam". *Journal of Arabic Literature*. 25 (1994): 192-212.
- Sebastian Günther. *Quellenuntersuchungen zu den "Maqâtil at-Ṭalibiyyîn" des Abū al Faraj al-İsfahânî (gest. 356/967)*. New York: yy, 1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1939.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed. *Kitâbu'l-hilâf*. thk. Seyyid Ali el-Horasânî. Kum: Dâru'l-ma'ârifi'l-İslamiyye, 1995.
- Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdü'l-Emîr Mühennâ. Beyrut: Şirketu'l-a'lemî, 1980.